

Zsuzsanna Björn Andersen

Hjelmslev és a magyar nyelv

A nyelvészet tudománytörténetében Dánia tudósai igen előkelő helyet foglalnak el. Meglepően sok nyelvész, mint Rasmus Rask (1787-1832), Wilhelm Thomsen (1842-1927), Otto Jespersen (1860-1943), Holger Pedersen (1867-1953), Viggo Brøndal (1887-1942), Hans Jørgen Uldall (1907-1957) és nem utolsósorban Louis Hjelmslev (1899-1965) nemzetközi elismerésnek örvend. De meglepő az is, hogy az említett nyelvészek mindegyike foglalkozott munkássága során - többé-kevésbé expliciten - a magyar nyelvvel.

A modern nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja, Louis Hjelmslev aktívan érdeklődött a magyar nyelv iránt. Előadás-som célja felvázolni azokat a területeket, melyek bizonyítják ezt az érdeklődést és bemutatják e témában való tudományos kutatásainak eredményeit.

Hjelmslev első találkozása a magyar nyelvvel visszanyúlik az 1918-19-es évekre. Ekkor került kapcsolatba Pál Gyulával, egy Dániában élő magyar matematikussal, aki gyakori vendég volt Hjelmslev apjánál, Johannes Hjelmslev matematika professzornál. Ezeken az összejöveteleken Harald Bohr, Niels Bohr atomfizikus öccse is gyakran részt vett. Louis Hjelmslev 1919-ben már másodéves egyetemi hallgató volt. Nyelvi érdeklődését felkeltette az "egzotikus" magyar nyelv. Megbeszélte Pál Gyulával, hogy kölcsönösen tanítani fogják egymást. Ez az ismeretség biztosította Hjelmslev magyar nyelvtudásának gyakorlati alapját.

A 30-as évek második felében ismerkedett meg Hjelmslev egy másik magyarral, Horty Bélával, aki hites magyar tolmács és fordító volt Dániában. Horty kiváló informáns volt Hjelmslev számára. A nyelv olyan területein, ahol sem szótár, sem nyelvtan nem tudott eléggé adekvát felvilágosítást adni, ott Horty felbecsülhetetlen segítséget nyújtott. Hjelmslev gyakran feljegyzéseket készített beszélgetéseikről: "A tranzitív ikes igék 3.sz. -Ø végződést kap jelen idő indikativusban 1. és 2. sz. tárgy esetében" - írja Hjelmslev egy találkozásuk alkalmával és Horty példáival illusztrálja a megfigyelést.¹

Hjelmslev életművében több helyen található magyarázatok és utalások a magyar nyelvrendszerre. 1934-ben Hjelmslev docensi minőségben előadásorozatot tartott Nyelvrendszer és nyelvváltozás² címmel. Az 1940. május 16-án tartott felolvasása a magyar kötőhangok és témavokálisok³ problémájával foglalkozik. A Koppenhágai Nyelvész kör közleménye csak a francia nyelvű összefoglalót tartalmazza, mely szűkszavúsága ellenére is bizonyítja az egyedi megközelítést, a glosszematikai látásmódot.

Második alkalommal Hjelmslev 1951. május 22-én tartott kizáróan magyar vonatkozású előadást a Nyelvész körben "A magyar főnévragozás"⁴ címmel. Előadása során felvázolta és értékelte a magyar esetrendszerrel foglalkozó irodalom meglehetősen divergens felfogásait. Kezdve Riedltől, aki 20 esettel számolt, bemutatta Szinnyei, Lotz, Sebeok, Garvin és Vogt hipotéziseit.⁵ Az 1951-ben írt munkájában Hjelmslev 22 esetet különböztetett meg a magyarban.⁶

Magyaroktatást 1942-től kezdve tartott rendszeresen. Hogy mennyire felkészült minden előadására, azt bizonyítja az a nagy gondtal kidolgozott jegyzetanyag, mely kézirat formában ma is élvezhető. Ezt a jegyzetanyagot 1961-ben átdolgozta és

tömörítette. A kéziratot Magyar váznyelvtan (Ungarsk skeletgrammatik) címmel látta el. Az említett munka mindenekelőtt egy pedagógiailag is jól megszerkesztett leíró nyelvtan. A hjelmslevi rendszerező elvek felszínre jutnak a kézirat áttekinthető felépítésében és világos megfogalmazásában.

Hjelmslev Magyar váznyelvtana a következő kérdéskörökkel foglalkozik:

betűsor, fonémák
szabad implikációk
kötelező implikációk - magánhangzó-illeszkedés
látensek, belső konnektívek, szótaghatár
esetrendszer
névszótípusok
névszói személyragozás
névutók
esettövek
névmások
névelők
számnév
jelző és állítmány
fokozás
ige
tempus és modus
alanyi és tárgyias ragozás
a főnévi igenév személyragozása
melléknévi igenevek
az igeik perifrasztikus formáinak szerkesztése
az igeik külső és belső konnektívjei
igekötők perfektivizáló jelentéssel
igekötő az igtől különválasztva
szórend

A glosszematikai megközelítés azokban a fejezetekben válik nyilvánvalóvá, melyek az esetrendszert és a kötőhangok

viselkedését tárgyalják.

Hjelmslev szerint sok mindent és túl könnyen nevezünk "kötőhangnak". Az elnevezés (connectif) ellen nincs kifogása, de úgy véli, hogy korlátozni kell a használatát arra az esetre, amikor megjelenése fonológiaiailag megjósolható:

pl.:

pad-o-t, kert-e-t, kűrt-ö-t

Ezek tulajdonképpen kényszermagánhangzók, így is lehetne jelölni:

padvt kertvt kűrtvt

A kötőhangok szükségessége nyilvánvaló.

Probléma olyan esetekben lép fel, amikor a kényszermagánhangzók, (a kötőhangok) helyett nyílt magánhangzó (a, e) jelenik meg.

ágy-a-k föld-e-k

Megjósolhatatlan módon nem ágy-o-t*, hanem ágy-a-t és nem föld-ö-t*, hanem föld-e-t követel a normatív nyelvhasználat.

Agglutináló nyelvről lévén szó, figyelembe kell venni, hogy minden toldalék újabb önálló tő, mely nem tud arról, hogy tőle balra mi történik. Azaz a hosszabb, összetettebb szóalakoknál pl. a negyedik morféma hozzátételekor - a kötőhangot illetően - elég csak a közvetlenül megelőző (a harmadik) morféma tulajdonságait nézni. Az nem érdekes, mi volt a szó lexikai (azaz legbaloldalibb) töve. Pl. az utasokat alak nem az utas többesszámú tárgyese, hanem a -k többesmorféma tárgyese: -kat, s ebből a szempontból érdektelen, hogy mi áll előtte. (Ugyanis az utasok nem az utas többesszáma, hanem az -s főnévképző: -sok.)

Tisztázandó, hogy igaz-e az, hogy minden morféma ragozása érzéketlen a baloldali környezetre? A hangrendi illeszkedés nyilvánvalóan ellenpélda, de ez nem morfológiai, hanem szófonológiai szinten mozog. Ami a kötőhang meglétét és nyíltsági fokát illeti, a morfémák elég önállóak. (Az utaskat-ban, az út nyílt magánhangzót kíván: ut-a-s, az -s főnévképző többszáma -sok, a többszám tárgyese -kat, ismét nyílt magánhangzó.)

Az intruziós hangsúly, mely oly gyakori a magyar flexióban (pl. asztal-t, de hal-a-t, pad-o-t az accusativusa az asztal, hal, pad nominativusoknak) nem lehet minden esetben kötőhangzó, és nem tartozhat minden esetben a szó tövéhez (tematikus magánhangzó). E magyarázatok egyike sem mentes elmentmondásoktól. Bele kellett tehát törődnünk, hogy a magyarázatok közül néha az egyiket, néha pedig a másikat kell elfogadnunk. Már pedig, hogy azt állíthassuk, hogy egy a/e vagy egy o/ö/e a szótőhöz tartozik, fel kell tételeznünk, hogy bizonyos körülmények között ez az elem zérusként jelentkezik: ez lenne a nominativus egyetlen lehetséges magyarázata.

Valóban elfogadhatjuk, hogy úgy a szó végén, mint néhány más pozícióban (1) a és e zérusként jelentkezik: "ágy" = ágya'; (2) az á és é mint "a" és "é" jelentkezik: "fa" = "fá"; (3) áa és ée mint "á" és "é" jelentkezik: "rá" tulajdonképpen minden szempontból párhuzamos a háza formával, tehát = ráa.

Az a és e zérusként jelenik meg a szótag végén, tehát a szótő végén is, (1) zérus végződés előtt; (2) legalább egy szótagot tartalmazó végződés előtt: "ágy, ágy-a-t, ágy-a-k, ágy-nak, ágy-ban" = ágy, ágya-t, ágya-k, ágya-nak, ágya-ban. A többszám "k" végződése -ka, innen a "k-a-t" = ka-t accusativus. Az "-m, -d, -nk, -tok, -(j)uk" személyragok eszerint -ma, -da, -nka, -toka, -(j)uka, innen accusativusuk:

"m-a-t" = ma-t, stb.

Ezek a magyarázatok jelentős mértékben leegyszerűsítik a magyar nyelv struktúrájának néhány bonyolult problémáját. A magyar olyan nyelv - írja Hjelmslev - amelyben a norma és a nyelvhasználat közötti feszültség (jelen esetben egyrészt a kifejezési norma, másrészt a kiejtés és a grafikai megnyilvánulás között) rendkívül nagy.

1. "Beszélgetésem Hortyval 1944. július 15-i levelem folytatásaként.", Kopenhagen 1944. július 18.
2. "Sprogssystem og sprogforandring" Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague, Vol. XV, (1972).
3. Louis Hjelmslev "Connectif et "voyelle thématique" en hongrois." Résumé, Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague, VI. 1939-40, pp. 12-13.
4. Louis Hjelmslev, "The Declension of Hungarian" Hjelmslev angol nyelvű előadásának kézírata. Lásd: megemlítve BCLC, XV-XXIII, p. 27.
5. A.M. Riedl, Magyarische Grammatik, Wien 1858; József Szinnyei, Ungarische Sprache, Berlin/Leipzig 1912, János Lotz, Das ungarische Sprachsystem, Stockholm 1939, Thomas A. Sebeok, Finnish and Hungarian Case Systems. Their Form and Function, Stockholm 1946, Paul L. Garvin, "Pure-Relational Suffixes and Postpositions in Hungarian", Language, Vol. XXI, 1945, pp. 250-256. Hans Vogt, "L'étude des systèmes des cas", Recherches, p. 112ff. (Hungarian pp. 117-122).

6. Ezek a következők: 9 evidens helyhatározói eset: adessivus, allativus, ablativus, inessivus, illativus, elativus, superessivus, sublativus, delativus. 3 evidens nyelvtani eset: nominativus accusativus, genitivus/dativus. Instrumentalis, causativus. Terminativus, translativus, comitativus, essivus. Locativus, modalis I, modalis II, formalis.
7. A szokásos jelölést idézőjelbe tettük. Az idézőjel nélküli jelölés ennek a megjelölésnek cenenematikus interpretációja.